

בפתח הספר

עם פרסום ספרי – בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ־ישראל לנוכח השואה – קיבלתי על עצמי בעצה עם ראש המכון לחקר השואה ע"ש פינקלר באוניברסיטת בר־אילן, הפרופ' דן מכמן, להשלים את המפעל על ידי הוצאת קובץ מקורות. אי הימצאותו של קובץ מקורות כזה שומט בסיס עובדתי מוצק לדיונים המתנהלים בציבוריות הציונית־הדתית על פעילות המגזר הציוני־הדתי לנוכח השואה. דיון זה התנהל בחלקו גם בהשפעת עמדותיהם של חוגים מצומצמים של פעילי התנועה מקרב שארית הפליטה, שהגיעו לארץ לאחר מלחמת העולם השנייה, והתקשו לקלוט את כוחם הזעום – מבחינה פוליטית וכלכלית כאחד – של היישוב בכללו ושל התנועה הציונית־הדתית בפרט, בייחוד במחצית הראשונה של המלחמה. דומה שרק האותנטיות של מקורות ראשוניים יכולה להציג את הפער בין ציפיותיהם של הנצורים לבין ההיענות המצומצמת של היישוב ושל תנועתם באופן המאוזן ורבי־הצדדי ביותר.

לשיח הכללי בנושא היישוב לנוכח השואה נוסף לפני מספר שנים קובץ תעודות – בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ ישראל ושואת יהודי אירופה – בעריכת דינה פורת ויחיעם וייץ (ירושלים תשס"ב). אולם השיח הכללי אינו מאפשר ראייה כוללת של התמודדות הציונות הדתית עם השואה ובחינה של תגובותיה הייחודיות.

זאת ועוד, הציונות הדתית בארץ ישראל אינה משופעת בקובצי מקורות על תולדותיה בכלל ועל תקופת השואה בפרט. בין הקבצים שהתפרסמו עד כה בולטים קובץ חלוצי בעריכתו של פרופ' נתנאל קצבורג המתייחס ליהדות הדתית בכללה – פדות: הצלה בימי השואה (רמת־גן תשמ"ד). קבצים אחרים מצומצמים למגזר מסוים בציונות הדתית ולתחום גאוגרפי מסוים. בין אלו נציין את: ש' שמידט (עורך), בגלוי ובמחתרת: הנוער הציוני הדתי במרכז אירופה משואה לתקומה, מורשת תשנ"ב (ובו התייעוד נספח למחקר); נ' בלנק-ח' גניזי (עורכים), בני עקיבא בהונגריה בתקופת השואה (רמת־גן תשנ"ג); ד' קנוהל ואחרים (עורכים), בהתנדב עם – מתנדבים דתיים במלחמת העולם השנייה (תל־אביב תשמ"ט).

קובץ המקורות המוצע בזה מקיף את הציונות הדתית בכללה, ומנסה לשקף את כל גווניה וזרמיה: המזרחי, הפועל המזרחי על סיעותיו, הקיבוץ הדתי, בני עקיבא, נוע"ם, ברית חשמונאים ואפילו גופים ואישים שהזדהותם עם המזרחי הייתה חלקית בלבד. יתרה מכך, הקובץ מבקש לשקף לא רק את התמודדות הציונות הדתית בארץ ישראל עם השואה, אלא מעט מהתמודדותם של שליחיה ופעיליה בפזורה היהודית: בארצות הכיבוש ובארצות הסמוכות להן, בארצות הניטרליות ובארצות החופשיות, מארצות הברית ועד יפן. הקובץ חושף מקורות שלא פורסמו עד כה ומצייר תמונה מקיפה ומורכבת של הציונות הדתית בתקופת מלחמת העולם השנייה והשואה (1939-1945). תרומה נוספת של הקובץ נובעת מהיותו משמר מקורות שנעלמים ונכחדים עקב מצבם הקשה של ארכיוני הציונות הדתית. מצבם הדחוק של ארכיוני הציונות הדתית נובע מסיבות שונות ומורכבות. ראשית, דומה כי נעדרת מודעות מספקת בקרב הציבור הדתי לתייעוד היסטורי במובן האקדמי. זוהי שאלה של סדרי עדיפויות: יהודים דתיים רבים מעדיפים עיון בדף גמרא או בפרשת השבוע על פני רישום זיכרונות והנצחת קורות. ואולי יש כאן גם משום צניעות, היפוך לתחושת "כוחי ועוצם ידי". סיבה אחרת למצב זה נעוצה בקשיי תקציב. לעומת תנועות הפועלים, שגייסו כספים להקמת מוסדות התייעוד שלהן בבסיסי כוחן במשקים ובהסתדרות, הייתה תנועת המזרחי-הפועל המזרחי לאחר מלחמת העולם השנייה תנועה ענייה בעלת יישובים צעירים שנזקקו לתמיכה, והיא התקשתה לעמוד בנטל התייעוד. תיעוד רב ערך אבד עקב תנאי אחסון בלתי הולמים. אמנם משנות השמונים של המאה העשרים ניכרה תמורה בעניין זה עם התפתחות פעולתם של המכון לציונות דתית וארכיון הציונות הדתית, המכון לחקר המחברות והמכון לחקר השואה באוניברסיטת בר-אילן. ואולם בעיות תקציביות ואחרות מוסיפות להקשות על שימור מקצועי ותפקוד מלא של הארכיונים הדתיים. מניסיוני חוותי את היעלם ללא עקבות של פרטיכול, שצוטטו בידי חוקרים ראשונים. לבעיות שימור התייעוד בארץ יש להוסיף את מיעוט התייעוד העצמי של היהדות הדתית בכלל ושל תנועת "תורה ועבודה" בפולין בפרט בתקופת השואה. עובדה זו נעוצה בגורל המיוחד ליהודי הדתי בארצות הכיבוש. הופעתו החיצונית של היהודי הדתי וציווי הדת הקשו על היטמעותו בסביבה והישרדותו כפרט וכקבוצה; דבקו במשפחה בזמן סכנה ברוח ערכי היהדות צמצמה עוד יותר את סיכויי ההישרדות ואפשרויות התייעוד.

מסיבות אלו ואחרות הקובץ שלפנינו מתפרסם רק עתה, למעלה משישים שנה מתום מלחמת העולם השנייה ומהשמדת יהודי אירופה. אולם נראה כי הרקע לעיכוב אינו רק מגזרי, אלא נעוץ גם בסיבות כלליות יותר, ועובדה היא שקובץ מקורות כולל על היישוב והשואה (לעיל) הופיע גם הוא רק לפני מספר שנים.

אשר לקובץ עצמו – המקורות המופיעים בו הם כולם מקורות ראשוניים ובכלל אלה בעיקר מקורות ארכיוניים, עיתונים, כתבי עת וספרים בני התקופה. התעודות הארכיוניות כוללות: דיונים שהתנהלו במוסדות הציונות הדתית – המרכז העולמי של

המזרחי והפועל המזרחי, הוועד הפועל של הפועל המזרחי, מזכירות הברית העולמית של תנועת "תורה ועבודה", מזכירות הקיבוץ הדתי ועוד. התעודות משקפות גם דיונים במוסדות הלאומיים שהמפלגה הייתה שותפה להם – הנהלת הסוכנות, הנהלת הוועד הלאומי, הוועד הפועל הציוני המצומצם – בוועד ההצלה ועוד; פרסומים ודוחות רשמיים של התנועה; תכתובת של פעילי התנועה ומוסדותיה בארץ ועם פעילים ושליחים בפזורה. כללו של דבר, מקורות מ"כאן" ומ"שם". המקורות הכלולים בקובץ שמורים בעיקר בארכיון הציונות הדתית באוניברסיטת בר-אילן ובגנוז הציונות הדתית במוסד הרב קוק בירושלים. אחרים שמורים בארכיון המרכז העולמי של המזרחי בבית מאיר בירושלים, בארכיון הקיבוץ הדתי בקבוצת יבנה, בארכיון הציוני המרכזי ובארכיון יד ושם בירושלים, בארכיון תנועת העבודה בתל-אביב ובארכיון בית לוחמי הגטאות. על כך יש להוסיף את אוספי העיתונות הגדולים של ספריית אוניברסיטת בר-אילן ובית אריאלה בתל אביב. עבודת איסוף מקיפה הניבה אלפי מסמכים.

הקובץ ערוך בדרך כרונולוגית ולא נושאת. הגישה הכרונולוגית מאפשרת שיקוף נאמן יותר של מציאות התקופה ושל ההתמודדות המורכבת עם סוגיית המודעות להשמדה והטיפול הברזמני בתכניות עזרה והצלה שונות. כיוון שכך בחרתי גם לשקף את מרבית הסוגיות ולתת ביטוי לפעילים רבים, גם מהשורה השנייה. הפער בין חשיבותה של סוגיה בזמן אמת לבין חשיבותה בריחוק של זמן מודגם יפה בפולמוס על חינוך ילדי טהרן. הוויכוח שחצה את המפלגה בין דורשי חובת חינוך דתי לכל ילדי הפליטים לאלו שצידדו בפשרה עם הממסד הציוני החילוני העסיק את מוסדות המפלגה מסוף 1942 ואילך יותר מכל סוגיה אחרת של עזרה והצלה. בהיות הוויכוח חורג בעיקרו משאלות עזרה והצלה וגם נראה מוגבל בחשיבותו מנקודת התצפית של היום, צמצמתי את הדיון בו בספרי בין הצלה לגאולה. ואולם בספר מקורות משתקפת חשיבות הדברים כפי שנתפסה אז, בזמן התרחשות הדברים. בדומה לכך נהגתי גם בסוגיית המידע על השואה. שעה שצמצמתי את הדיון בו במחקרי, כי לא נמצא ייחוד משמעותי בתפיסת הציונות הדתית את המידע על השמדת העם היהודי בהשוואה לשאר חלקי היישוב, דווקא בקובץ המקורות ניתן לסוגיה זו משקלה כפי שנתפס בעיני בני התקופה.

נמנעתי מפרסום חוזר של מסמכים שהתפרסמו בעבר והעדפתי את הרחבת מצאי התעודות תוך הפנייה לקבצים שפורסמו בעבר. שיקול זה הכתיב קיצור בתחומים מסוימים, כגון הגיוס לצבא הבריטי, הנכלל בקובץ בהתנדב עם (לעיל).

אף כי השתדלתי לתת ביטוי מלא להתייחסותה של הציונות הדתית לשואה ולקשריה עם הריכוזים הבולטים של התנועה באירופה הכבושה, קובץ המקורות משקף רק מעט מסוגיה מורכבת זו. אודה שבחירת התעודות לשם העמדת הקובץ הייתה מלאכה קשה ביותר, כי כל תעודה אוצרת בתוכה עולם ומלואו.

לכל אחת מהתעודות ניתן כותר. בשורה הראשונה שלו ציינתי את מספר התעודה במסגרת שנת כתיבתה; בשורה השנייה אפיינתי את התעודה (מכתב, פרוטוקול, מאמר, שיר ועוד); ובשורה השלישית ציינתי תאריך עברי ולועזי שבו נכתבה התעודה ואת מקורה.

כל אחת מהתעודות מלווה בהערות פתיחה (הערה 1) המאירה את הסוגיות המרכזיות הכלולות בה, מסבירה את הקשרה ומפנה את הקורא לתעודות נוספות ולספרות עזר (רישום ביבליוגרפי מלא מופיע בסוף הספר). לכך נוספו הערות לגבי אישים, מוסדות, מקומות וסוגיות שונות. הערות אלו יופיעו רק אם השמות מופיעים בתעודה אחת בלבד. מידע על שמות (אישים וגופים) החוזרים ונשנים נכלל כנספחים שבסוף הקובץ. קיצורים וראשי תיבות המופיעים בתעודות מבוארים במפתח קיצורים המובא בסוף קובץ התעודות.

מרבית התעודות כתובות במקורן עברית. מיעוטן – מתורגמות מאנגלית, מגרמנית ומיידיש. ישנם תרגומים שצורפו למקור האנגלי בשעתו. אחרים – הם משלי. התרגום מגרמנית נעשה בחלקו בידי ד"ר יהודה בן-אבנר ז"ל וברובו – בידי פרופ' דן מכמן. התעודות מוצגות כלשונן וככתיבן החסר שרווח באותה התקופה ובפיסוק המקורי, למעט תיקונים קלים שנרשמו בסוגריים מרובעים. חוסר עקיבות בכתיבת השמות נשמר אף הוא כבמקור. לעומת זאת הכותר, המבוא וההערות כתובים בכתיב המלא הנוהג בימינו. לעתים השמטתי חלקים מהטקסט כדי להתמקד בעיקר ולקצר את התעודה. השמטה בתוך פסקה תצוין בשלוש נקודות; השמטת פסקה או מספר פסקאות תצוין בסוגריים מרובעים [...]. השמטה במקור תצוין [במקור]. ועוד, הבלטות שנמצאות במקורות צוינו שם על פי רוב בקו מתחתן. ברוח הטכנולוגיה בת ימינו הומר הקו לגופן מעובה או בפיזור – הכול לפי דרגת ההדגשה ורוחה במקור.

את אוסף התעודות מקדימים מספר מבואות: המבוא של פרופ' דן מכמן מעלה תפיסות חדשניות בהקשר ההיסטורי הכללי של השואה: המושג "שואה" ותחולתו; המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים; התגבשות "הפתרון הסופי של שאלת היהודים" ודרכי יישומו. המבוא שלי [ח"א] מתמקד בתנועה הציונית הדתית: הוא מאיר את הרקע ההיסטורי של התנועה, של היישוב ושל העולם בעת המלחמה; בוחן את תגובותיה המגוונות של הציונות הדתית לנוכח השואה – על פי נושאים – ומפנה את הקורא לתעודות הרלוונטיות לכל סוגיה וסוגיה בנוסף ל"מפתח השמות" בסוף הקובץ. המבוא של פרופ' דב שוורץ מעמיק בשורשי התודעה שבבסיס התגובה הציונית הדתית. הוא מגדיר את הרכיבים של הדתיות החדשה ומתחקה אחר השפעתם לנוכח המלחמה והשואה.

תודות

תודה מקרב לב לפרופ' דן מכמן, ראש המכון הבינלאומי לחקר השואה ביד ושם וראש המכון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר באוניברסיטת בר-אילן, שבמסגרתו רואה אור קובץ תעודות זה. פרופ' מכמן עמד על חשיבות המפעל וליווה אותו מתחילה בעצה ובעידוד; היה שותף פעיל בכל ההחלטות המרכזיות הנוגעות למבנה הקובץ ולעיצובו, אף תרגם כמה תעודות מגרמנית. אני מוקירה לו ולפרופ' דב שוורץ תודה על המבואות מרחיבי הדעת שתראו לקובץ.

תודתי שלוחה לעובדי המכון: לד"ר פנינה מיזליש ז"ל שעבודותיה היו לי לעזר, לציפי ברמן ולורדית צרפתי על הסיוע הטכני, לאסתר דרנגר, שסייעה בספרים. תודה מיוחדת לארכיונים, ובמיוחד לארכיון הציונות הדתית באוניברסיטת בר-אילן, לגנזך הציונות הדתית במוסד הרב קוק ולארכיון הקיבוץ הדתי בקבוצת יבנה. יעמדו על הברכה גם בית הוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן, העומדת בראשו מרגלית אבישר וצוותה, ענת גל, רייצ'ל ג'וסף ועורכת הלשון חיה אלחייני, שטיפלה בקובץ במסירות ובמיומנות.

תבורכנה חברותיי, בייחוד ד"ר שולמית אליאש, על התמיכה ועל העצה. אחרונים חביבים יבורכו בני משפחתי היקרים – אישי אברהם ובני ד"ר הלל אשכולי המלווים את עבודתי מקרוב; בני יצחק, ניר ומאיר; כלותיי, נכדיי ונכדותיי – שהם לי מקור שמחה ועוגן של ביטחון רוחני ומעשי במשברי המחקר.

חווה אשכולי וגמן